อัตตาและท่าทีต่ออัตตา ในพุทธศาสนาเถรวาท

The Concept of 'the Self' and Its Reaction in Theravāda Buddhism

*ณรงค์ฤทธิ์ ยอดแก้ว**

Narongrit Yodkaew

บทคัดย่อ

บทความนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาเรื่องอัตตาและท่าทีต่ออัตตาในพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อหาคำตอบว่าอัตตาในพุทธศาสนาเถรวาทมีความหมายและลักษณะอย่างไร สอดคล้องกับทัศนะอื่น ๆ หรือไม่ และพุทธศาสนาเถรวาทมีท่าทีต่ออัตตาในลักษณะนั้น ๆ อย่างไร อันจะเป็นเครื่องคลายข้อสงสัยเกี่ยวกับจุดยืนของพุทธศาสนาเถรวาท ที่เกี่ยวเนื่องกับเรื่องอัตตาซึ่งมักเกิดกรณีถกเถียงกันอยู่เสมอ ๆ

ผลการศึกษาพบว่า อัตตาในพุทธศาสนาเถรวาทสามารถแบ่งได้ 3 ลักษณะ คือ 1. อัตตาในแง่อภิปรัชญา อัตตาในแง่นี้พุทธศาสนาเถรวาทปฏิเสธ คือ ไม่ยอมรับว่ามีอยู่จริงและมองว่าการยอมรับความมีอยู่จริงของอัตตาในแง่นี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ

---

* นักศึกษาปริญญาโท โครงการปริญญาโทสาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา ภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2. อัตตาในแง่สมมติบัญญัติ เป็นอัตตาที่ใช้สมมติเรียกขานตัวบุคคลเพื่อสื่อสารระหว่างกัน ซึ่งมีใช้อยู่โดยทั่วไป

3. อัตตาในแง่ที่เป็นกิเลส คือ ทิฏฐิและมานะ เป็นอัตตาอีกแบบหนึ่งที่ปรากฏในพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงมุ่งให้ละ เพราะหากไม่ละย่อมไม่สามารถพ้นทุกข์ได้

Abstract

This article is written for the purpose of studying the concept of 'the self' and the reaction of Theravāda Buddhism against this concept. An aim of the study is to search for the answer of what should be the meaning, characteristics and relationship of the self (Attā) to other views. In addition, studying the reaction of Theravāda Buddhism against 'Attā' will help us understand the buddhist standpoint in relation to ultimate liberation, which has always been a controversial issue.

The study reveals that Attā in Theravāda Buddhism can be summarized in three categories:-

1. Attā in its metaphysical aspect. Theravāda Buddhism denies the existence of Attā in this sense, for the acceptance of a metaphysical self is nothing but a wrong view.

2. Attā in its conventional aspect. This sense is useful in human contact and communication even among Buddhists.

3. Attā as a group of defilements, namely the view (wrong view) and the conceit. This concept is easily found in Theravāda Buddhist teachings, where these defilements have been ordered to be put aside by the Buddha in order to liberate us from all kinds of suffering.

1. บทนำ

แนวคิดเรื่องอัตตาเป็นแนวคิดซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปในศาสนาทั้งหลาย โดยเฉพาะในฝ่ายเทวนิยม (theism) อาทิ ศาสนาคริสต์ ศาสนาอิสลาม และศาสนาฮินดู ซึ่งแม้ว่าโดยเนื้อหาสาระของแต่ละศาสนาจะมีความแตกต่างกันบ้าง แต่นั่นก็เป็นเรื่องรายละเอียดปลีกย่อยที่อาจจะเกิดจากการที่แต่ละศาสนามีที่มาที่ไปและบริบทอื่น ๆ ที่แตกต่างกัน แต่สำหรับพุทธศาสนาโดยเฉพาะนิกายเถรวาท ในวงวิชาการด้านศาสนาและปรัชญาย่อมเป็นที่ทราบกันโดยส่วนมากว่า พุทธศาสนามีท่าทีต่อแนวคิดเรื่องอัตตาอย่างไร เพราะท่าทีต่อเรื่องนี้ถือได้ว่าเป็นจุดยืนที่เป็นจุดเด่นอย่างหนึ่งของพุทธศาสนาที่ไม่มีในศาสนาอื่นดังทัศนะของ ดร.ราหุลมหาเถระ (Venerable Dr.W.Rahula Mahathera) ที่กล่าวไว้ในหนังสือเรื่อง What the Buddha Taught ว่า

> *พุทธศาสนามีจุดยืนที่เฉพาะเจาะจงที่ไม่เหมือนใคร ในประวัติศาสตร์แห่งความคิดของมนุษย์ กล่าวคือการปฏิเสธความมีอยู่ของตัวตน อัตตา หรืออาตมัน (ที่เที่ยงแท้แน่นอน) เช่นนั้น ว่าตามหลักการของพุทธศาสนาแล้วความคิดเรื่องตัวตนเป็นเพียงจินตภาพมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งหาสภาวธรรมจริงรองรับไม่ได้*
>
> *(พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุสลจิตฺโต), 2543: 131)*

ข้อความดังกล่าวนี้สอดคล้องกับแนวคิดของท่านพุทธทาสภิกขุ ผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นปราชญ์ของพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งท่านมีแนวคิดว่า *"สิ่งซึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนา คือ หลักการที่ว่า ทุกสิ่งนั้นมิได้เป็นตัวตน ตามธรรมชาติมิได้เป็นตัวตน เมื่อไปยึดถือเอาเป็นตัวตน มันก็เปลี่ยนรูปเป็นของหนักขึ้นมา แล้วก็ขบกัดผู้ยึดถือว่าเป็นตัวตนนั่นแหล่ะให้มีความทุกข์"* (พุทธทาสภิกขุ, 2541: 7-8)

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจุดเด่นนี้เอง บางครั้งก็เป็นจุดสำคัญที่ทำให้เกิดการจับจ้องตีความหรือหาแง่มุมบางอย่างมาเพื่อแสดงให้เห็นว่าแท้ที่

จริงแล้วก็ไม่ได้ต่างอะไรกันกับศาสนาอื่น ๆ ทั้งโดยบุคคลภายนอกและบุคคลภายในพุทธศาสนาที่มีความเห็นต่างจากนี้ กล่าวคือ มีการอ้างว่าพุทธศาสนาก็มีการยอมรับเรื่องอัตตาเหมือนกัน ดังเช่น กรณีที่มีการกล่าวว่านิพพานเป็นสิ่งที่มีอยู่ได้เองหรือธรรมกายเป็นอัตตา (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546: 244) ดังความตอนหนึ่งในหนังสือ**หลักการพิจารณาพระนิพพานธาตุตามแนวพระพุทธดำรัสและอรรถกถา** ที่ว่า

> *พระนิพพานธาตุ อันเป็นปรมัตถธรรม ณ ภายในของพระอริยเจ้า พระอรหันตเจ้า ผู้บรรลุมรรคผลนิพพาน มีสภาวะหรือลักษณะที่ตรงกันข้ามกับอนัตตลักษณะ (ตรงข้ามกันกับลักษณะที่แสดงความเป็นอนัตตา) ทุกประการ จึงเป็นอัตตาโลกุตตระ (โลกุตฺตรอตฺตา) ที่วิมุติหลุดพ้นจากสรรพกิเลสทั้งปวง ชื่อว่า อัตตาวิมุติ (วิมุตฺตอตฺตา) โดยแท้ แต่มิใช่อัตตาโลกิยะ (โลกิยอตฺตา) ซึ่งเป็นอนัตตาแต่ประการใด ด้วยประการฉะนี้*
>
> *(พุทธธรรมประทีป, ม.ป.ป.: 14)*

ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ ได้มีการอ้างถึงพระพุทธพจน์บ้าง คำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์บ้าง คำเทศนาของพระเถระบางรูปบ้าง ที่สามารถตีความแสดงเหตุผลให้สอดคล้องกับความเข้าใจและเชื่อมั่นของตนว่าพุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา การที่มีการยืนยันอย่างแน่ใจและมีการอ้างหลักฐานดังกล่าวอาจจะทำให้ผู้ศึกษาตามรู้สึกเชื่อมั่นและเห็นด้วยได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ย่อมเกิดการปะทะกันทางความคิดอย่างเด่นชัดระหว่างฝ่ายที่เห็นด้วยว่าพุทธศาสนาไม่ยอมรับเรื่องอัตตากับฝ่ายที่เห็นด้วยว่าพุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา

กรณีเช่นนี้ย่อมก่อให้เกิดความสับสนต่อการศึกษาพุทธศาสนาที่สำคัญหากเป็นความสับสนหรือขัดแย้งกันทางความคิดในเรื่องอื่น ๆ ที่ไม่ใช่จุดยืนสำคัญก็อาจจะไม่เป็นปัญหามากนัก แต่เมื่อเกี่ยวกับจุดยืนสำคัญหรือเกี่ยวกับเป้าหมายสูงสุด กรณีเช่นนั้นย่อมมีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจ

ให้ถ่องแท้ โดยการศึกษาวิเคราะห์อย่างรอบคอบ มีการตรวจสอบตรวจทานความเข้าใจให้ชัดเจนว่าเป็นอย่างไรกันแน่

ทั้งนี้ หากบทสรุปของการศึกษาวิเคราะห์ คือ พุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตาจริง มีหลักฐานอ้างอิงและความเป็นไปได้สมเหตุสมผล การที่พุทธ-ศาสนาอุบัติขึ้นมาในสังคมที่เต็มไปด้วยความเชื่อเรื่องอัตตา มีการยึดถืออัตตามีเป้าหมายสูงสุดเป็นอัตตา ก็เท่ากับไม่มีอะไรแปลกใหม่และไม่จำเป็นที่พระพุทธเจ้าจะต้องพยายามประกาศพระศาสนา โต้แย้งลัทธิเดิมด้วยพระวิริยะและพระกรุณาอันยิ่งเลย แต่ถ้าหากบทสรุป คือ พระพุทธศาสนาไม่ยอมรับเรื่องอัตตา สรรพสิ่งรวมทั้งเป้าหมายสูงสุดคือ นิพพานไม่เป็นอัตตา ข้อนี้ย่อมเป็นจุดเด่นของพระพุทธศาสนาที่ไม่มีในศาสนาอื่น สมกับคำกล่าวที่แสดงไว้ในตอนต้นอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอัตตาในมุมมองของพุทธศาสนา โดยมุ่งศึกษาเฉพาะในส่วนของพุทธศาสนาเถรวาท เพื่อคลายข้อข้องใจบางประการให้หมดไป แม้การศึกษาวิเคราะห์นี้จะไม่สามารถทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงถึงขั้นดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิงได้ แต่ผลที่ตามมาจากการศึกษาวิเคราะห์อาจจะนำมาซึ่งความเข้าใจที่สมเหตุสมผลหรือมีเหตุผลมากขึ้น ทั้งยังจะเป็นเครื่องเสริมความเชื่อมั่นในคำสอนของพระพุทธศาสนาว่ามีจุดยืนที่แน่นอน ไม่หละหลวมจนเกิดความลังเล ไม่แน่ใจโดยเฉพาะประเด็นที่เป็นเรื่องสำคัญเช่นนี้ หากเข้าใจผิดพลาดอาจจะนำให้ตกหล่มแห่งมิจฉาทิฏฐิซึ่งมีโทษภัยร้ายแรงนัก

สำหรับเนื้อหาของบทความนี้ ผู้เขียนได้พยายามที่จะค้นคว้าหาหลักฐานอ้างอิงและวิเคราะห์ถึงความหมายและลักษณะของอัตตาเป็นเบื้องต้นก่อน ต่อจากนั้นจะได้กล่าวถึงท่าทีที่พุทธศาสนามีต่ออัตตาทั้งนัยที่ปรากฏในคัมภีร์และนัยที่เป็นทัศนะของผู้รู้ทางพุทธศาสนาผู้เป็นที่ยอมรับของสังคมโดยกว้างขวาง โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อหาบทสรุปว่า อัตตาในทัศนะของพุทธศาสนานั้นเป็นอย่างไร พุทธศาสนายอมรับหรือปฏิเสธอัตตากันแน่ หรือถ้าปฏิเสธ ๆ ทั้งหมดหรือบางส่วน อะไรคือทั้งหมดและบางส่วนที่ว่านั้น และท่าทีของพุทธศาสนาต่ออัตตาเป็นอย่างไร ซึ่งจะได้นำเสนอเป็นลำดับไป

2. ความหมายและลักษณะของอัตตา

ประเด็นเกี่ยวกับความหมายและลักษณะของอัตตานี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจในแง่มุมที่หลากหลาย หรือมองอย่างกว้าง ๆ ในลักษณะตรวจสอบดูว่า "อัตตา" มีนัยอย่างไรบ้างทั้งโดยศัพท์และเนื้อหา ทั้งในทัศนะทั่วไปและในกรอบของพุทธศาสนา จึงขอแบ่งหัวข้อศึกษาวิเคราะห์ออกเป็น 3 ส่วน ดังต่อไปนี้

2.1 ความหมายและลักษณะของอัตตาโดยรากศัพท์

คำว่า "อัตตา" มาจากภาษาบาลีว่า "อตฺตา" ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า "อาตมัน" เมื่อพิจารณาโดยรากศัพท์ คำว่า "อตฺตา" มาจาก อตฺ ธาตุ แปลว่า *ผูกมัด, ไป, ไปติดต่อกัน, ถึงติดต่อกัน* (พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต, 2541: 3) ซึ่งใน**คัมภีร์อภิธานวรรณนา**ได้วิเคราะห์คำว่า "อตฺตา" ไว้ว่า ***อตนฺติ สตตํ คจฺฉนฺติ สตฺตา เยนาติ อตฺตา*** แปลว่า ***ตัวตนที่ทำให้สัตว์เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ชื่อว่า อัตตา*** (พระมหาสมปอง มุทิโต, 2547: 147)

โดยนัยนี้อาจจะกล่าวได้ว่า "อัตตา" หมายถึง ตัวตนที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายต้องดำเนินไปอย่างต่อเนื่องหรือสิ่งที่เป็นเหตุให้การดำรงชีวิตของสัตว์ทั้งหลายมีความสืบต่อไปอย่างไม่ขาดสาย แต่การวิเคราะห์ความหมายของศัพท์ในลักษณะนี้ อาจจะยังไม่ชัดเจนในแง่เนื้อหา เพราะอาจจะยังมีปัญหาเป็นข้อสงสัยได้ว่า ตัวตน หรือ อัตตา ที่ว่า "เป็นเหตุ" นั้น เป็นตัวตนในลักษณะที่เป็นอัตวิสัย (subjective) หรือ ปรวิสัย (objective) กันแน่ กล่าวคือ ไม่แน่ชัดว่าเป็นตัวตนที่มีอำนาจในตัวเอง เป็นผู้รับรู้ เป็นแก่นแท้ภายในซึ่งเป็นเหตุปัจจัยแก่ตัวเอง ทำให้ตัวเองมีชีวิตติดต่อสืบเนื่องไป หรือว่าหมายถึง บางสิ่งภายนอกที่เป็นตัวการหรือเป็นผู้บงการ เป็นต้นกำเนิด เป็นปฐมเหตุให้สัตว์ทั้งหลายมีชีวิตดำเนินไป

อีกที่หนึ่ง คือ ใน**หนังสือมังคลัตถทีปนีภาคที่ 1** มีการวินิจฉัยคำว่า "อตฺตา" ไว้ว่า *อัตตา คือ จิตหรืออัตภาพที่ว่า อัตตา คือ จิตหรืออัตภาพ นั้น เพราะว่าเป็นธรรมชาติที่ไป คือ ท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ (เป็นธรรมชาติที่) ถึง คือ ประสบทุกข์ในสังสารวัฏมีชาติชราเป็นต้นอย่างต่อเนื่อง อตฺต ใช้ในความหมายว่า ดำเนินไปโดยความติดต่อ การดำเนินไปโดยความติดต่อ*

หมายถึง การไปโดยไม่ขาดระยะ อีกอย่างหนึ่ง อัตตา ยังหมายถึง ความถือตัว (มานะ) ว่าเป็น "เรา" ที่ตั้งลงในอัตภาพนี้ และธรรมชาติที่เสวยสุขและทุกข์ได้ด้วย (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2543: 117)

ตามนัยข้างต้นนี้ อาจสรุปได้ว่า "อัตตา" มีความหมาย 3 นัย ได้แก่

- อัตตา หมายถึง จิต (ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์)
- อัตตา หมายถึง อัตภาพ (คือ ร่างกายและจิตใจ หรือเบญจขันธ์)
- อัตตา หมายถึง กิเลส คือ มานะว่าเป็น "เรา" ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอยู่ภายในจิต

ส่วนอีกนัยหนึ่งที่ว่า อัตตา คือ ธรรมชาติที่เสวยสุขและทุกข์ได้ด้วยนั้น ก็จัดเข้าในจิตหรืออัตภาพได้ เพราะจิตก็ดี อัตภาพ อันหมายถึง เบญจขันธ์ก็ดี มีธรรมชาติหรือลักษณะสำคัญคือสามารถรับรู้และเสวยอารมณ์ทั้งหลายทั้งที่เป็นสุขและเป็นทุกข์ได้

เมื่อมองจากการวิเคราะห์ศัพท์ตามนัยใน**หนังสือมังคลัตถทีปนี ภาค 1** นี้ ค่อนข้างมีความชัดเจนว่า "อัตตา" หมายถึง ตัวในลักษณะที่เป็นอัตวิสัย (subjective) เป็นตัวตนภายในที่รับรู้สิ่งอื่น ภายนอกได้ แต่ก็ไม่เน้นลักษณะในแง่ที่เป็นเหตุหรือเป็นตัวการให้ชีวิตดำเนินไป เพียงแต่อธิบายว่า เป็นสิ่งที่ท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยใหญ่และประสบทุกข์ในวัฏฏะอย่างต่อเนื่องเท่านั้น

โดยสรุปจากที่กล่าวมานี้ทั้งหมด อาจจะประมวลความหมายและลักษณะของอัตตาโดยรากศัพท์ได้ 2 ประการ ดังนี้

1) อัตตา หมายถึง ตัวตนหรือสิ่งที่เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏอย่างต่อเนื่อง ซึ่งสิ่งที่ว่านั้นมีธรรมชาติที่สามารถรับรู้เสวยอารมณ์ต่าง ๆ ได้ด้วย แต่ลักษณะที่ว่านี้จะเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้หรือไม่ มีที่สิ้นสุดหรือไม่ หรือที่ว่าเป็นเหตุนั้นอยู่ในฐานะเป็นปฐมเหตุตามนัยทางอภิปรัชญาหรือไม่นั้น ความหมายโดยรากศัพท์ที่กล่าวมานี้ยังไม่ชัดเจนจำต้องศึกษากันในประเด็นต่อไป

2) อัตตา หมายถึง ความถือตัวหรือมานะว่าเป็น "เรา" ที่เกิดขึ้นกับชีวิตของบุคคล ซึ่งมีลักษณะที่เป็นนัยทางจริยศาสตร์มากกว่าอภิปรัชญา

จัดอยู่ในจำพวกกิเลสธรรม เพราะความถือตัวนี้เป็นสิ่งที่นำความทุกข์ความเศร้าหมองมาให้

2.2 ความหมายและลักษณะตามทัศนะของผู้เชี่ยวชาญ

ใน**พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ–ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (แก้ไขเพิ่มเติม)** ได้แสดงความหมาย คำว่า **"อัตตา"** ไว้ตรงกับภาษาอังกฤษว่า **"ego"** และ **"self"** (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540: 136) ซึ่งมีคำนิยามและคำอธิบายของทั้ง 2 คำนี้ดังนี้

ego อัตตา: องค์ประกอบหนึ่งของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งเที่ยงแท้ถาวร ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการรับรู้และแสดงปัจเจกภาพของแต่ละคน สำนักปรัชญาบางสำนักยอมรับว่า อัตตาที่เที่ยงแท้ถาวรนี้มีอยู่จริง แต่บางสำนักปฏิเสธว่า อัตตาที่ว่านี้ไม่มีอยู่จริง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540: 30)

self อัตตา, ตัวตน: สิ่งที่คงอยู่อย่างเดิม ไม่ว่าลักษณะของมันจะเปลี่ยนไปอย่างไรก็ตาม เช่น สำนักปรัชญาบางสำนักเชื่อว่า แม้คนคนหนึ่งจะเปลี่ยนแปลงทางร่างกายและความรู้สึกนึกคิดเรื่อยมาตั้งแต่วัยเด็กถึงวัยชรา แต่ยังมีสิ่งหนึ่งคงที่อยู่อย่างเดิม จึงทำให้คนคนนั้นยังคงเป็นคนเดิม สิ่งที่คงอยู่อย่างเดิมนี้ คือ อัตตา หรือ ตัวตน นั่นเอง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2540: 88)

ตามความหมายนี้ จะเห็นได้ว่า "อัตตา" ในทัศนะทั่วไป โดยเฉพาะในมุมมองของปรัชญา มีลักษณะเป็นแก่นสารที่เที่ยงแท้บางอย่าง ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับชีวิตในฐานะเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่มีความสำคัญมาก แต่ก็ยังมีความคิดเห็นที่ขัดแย้งกันในหมู่นักปรัชญาดังที่กล่าวมาว่า บางสำนักก็ยอมรับว่ามีจริง แต่บางสำนักก็ไม่ยอมรับ ทั้งนี้ "อัตตา" ที่กล่าวถึงนี้มุ่งกล่าวถึงในแง่ที่เป็นแนวคิดทางปรัชญาและความจริงในศาสนาเท่านั้น ไม่ใช่คำว่า "อัตตา" ในระดับสมมติบัญญัติซึ่งใช้ในการสื่อสารอยู่ทั่วไป

หันมามองในมุมศาสนา หลายศาสนามีแนวคิดในลักษณะที่เห็นด้วยกับความมีอยู่ของอัตตาหรือบางสิ่งที่มีลักษณะเที่ยงแท้นิรันดร เช่น แนวคิดเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าผู้ทรงมีอำนาจต่าง ๆ อาทิ อำนาจในการสร้าง

การรักษาและการทำลาย ดังเช่น คำอธิบายเกี่ยวกับพระเจ้าในศาสนาคริสต์ที่ว่า

> *พระเจ้าคือใคร? พระเจ้าทรงเป็นพระวิญญาณ ผู้สถิตอยู่ทั่วไปในพื้นแผ่นดินโลกและบนท้องฟ้ามหาสวรรค์ พระองค์ทรงพระชนม์อยู่เป็นนิจนิรันดร์ พระเจ้าทรงฤทธานุภาพใหญ่ยิ่ง และพระองค์ได้ทรงเนรมิตสร้างทุกสิ่งในโลก และจักรวาลทั้งปวง พระองค์ทรงทราบความเป็นไปในธรรมชาติ พระองค์ทรงบำรุง ทรงปกครองและทรงพิทักษ์รักษาโลกและจักรวาล ด้วยฤทธิ์อำนาจของพระองค์*
>
> *(เจมี่ บัคกิ้งแฮม, 2004: 28)*

จากคำอธิบายนี้ แสดงให้เห็นว่า พระเจ้า (God) มีลักษณะเป็นตัวตนบุคคลผู้สูงส่ง เที่ยงแท้ มีอยู่อย่างนิรันดร ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าแนวคิดเช่นนี้มีลักษณะยอมรับเกี่ยวกับความมีอยู่ของอัตตา ซึ่งในศาสนาฝ่ายเทวนิยม (theism) อื่น ๆ ก็มีลักษณะแนวความคิดเป็นไปในทำนองเดียวกัน

นอกจากอัตตาในลักษณะที่เป็นตัวตนสูงสุด คือ พระเจ้าแล้ว ศาสนาฝ่ายเทวนิยม (theism) ทั้งหลายก็ยังมีแนวคิดเรื่องอัตตาที่เป็นส่วนหนึ่งของอัตตาสูงสุดหรืออัตตาที่เกิดจากการสร้างของพระเจ้า ซึ่งสามารถกลับคืนหรือหวนกลับไปอยู่ร่วมกับพระเจ้าผู้สร้างได้ หากดำเนินชีวิตถูกต้องตามวิถีทางที่พระเจ้าทรงกำหนดหรือทรงโปรดปราน ดังเช่น ในศาสนาคริสต์ที่มีแนวคิดเรื่องการรับชีวิตนิรันดร์ (เจมี่ บัคกิ้งแฮม, 2004: 55-56) หลังความตายอันหมายถึง จิตวิญญาณอันบริสุทธิ์ได้กลับคืนสู่อาณาจักรสวรรค์ของพระเจ้าหรืออยู่ร่วมในดินแดนเดียวกับพระเจ้าอย่างยั่งยืนนั่นเอง

นอกจากนี้ เนื่องจากพุทธศาสนาเกิดขึ้นในสังคมอินเดีย ซึ่งมีทัศนะเรื่องอัตตาปรากฏอยู่ก่อนแล้ว ทั้งคำว่า “อัตตา” ก็เป็นคำที่มีใช้มาก่อนที่พุทธศาสนาจะเกิดขึ้น การจะทำความเข้าใจถึงความหมายและลักษณะของอัตตาในทัศนะทั่วไปให้ชัดเจนที่สุด เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ของบทความนี้

ก็อาจจะศึกษาวิเคราะห์หรือค้นหาได้ในขอบข่ายของปรัชญาอินเดีย ซึ่งมีความคาบเกี่ยวกันทั้งในแง่ดินแดนที่เกิดและพัฒนาการต่าง ๆ กับพุทธศาสนาหรือพุทธปรัชญาเป็นสำคัญ โดยในทัศนะของปรัชญาอินเดียที่ว่านั้น (เว้นพุทธ-ปรัชญา) "อัตตา" มีความหมาย 2 ลักษณะ ตามกลุ่มทิฏฐิ 2 กลุ่ม ได้แก่

1) "อัตตา" ตามทัศนะของกลุ่มสัสสตทิฏฐิ เป็นคำที่ถูกใช้หมายถึง ตัวตน (self) หรือตัวฉัน (I หรือ Myself) ซึ่งเป็นตัวจริงที่เป็นอมตะนิรันดรของมนุษย์หรือสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นสิ่งเดียวกับวิญญาณอมตะ (soul) หรือ จิต (mind) หรือที่เป็นสวภาวะ (substance) อย่างหนึ่งในปรัชญาตะวันตกบางสำนัก นอกจากนั้นแล้วปรัชญาอินเดียสำนักอื่น ๆ ก็ใช้คำว่า สัตว์ หรือ บุคคล ในความหมายว่า ตัวตนนี้ด้วย (แม้ในพุทธปรัชญาก็ใช้แต่ใช้ในลักษณะปฏิเสธ) โดยมีลักษณะสำคัญ คือ เป็นผู้ทำหรือผู้คิด ที่มีความคงเดิมหรือความเป็นคนเดียวกันตลอดเวลา ซึ่งบุคคลที่มีความคงเดิมนี้เองเป็นผู้อยู่เบื้องหลังและเป็นผู้รับผิดชอบต่อการกระทำทั้งมวลของเรา

2) "อัตตา" ตามทัศนะของกลุ่มอุจเฉททิฏฐิ มีลักษณะเช่นเดียวกับข้อต้น ต่างแต่ว่าเป็นอัตตาที่แตกดับหลังตายเท่านั้น (วัชระ งามจิตรเจริญ, 2545: 125-126) กล่าวคือ ความเป็นอัตตามีอยู่จริง แต่มีอยู่เฉพาะในปัจจุบันและขาดสูญในที่สุด ไม่มีเบื้องหน้าหรือโลกหน้าสำหรับอัตตานั้น

ในบรรดากลุ่มความคิด 2 กลุ่มนี้ กลุ่มแรกดูเหมือนจะมีอิทธิพลมากทั้งในอดีตและปัจจุบัน โดยเฉพาะในทัศนะของศาสนาฮินดูซึ่งมีวิวัฒนาการมายาวนาน อาจจะให้ความกระจ่างเกี่ยวกับความหมายและลักษณะของอัตตาได้เป็นอย่างดี เพราะแนวคิดเรื่องอัตตาหรืออาตมัน เป็นแนวคิดหลักหรือเป็นหลักคำสอนสำคัญที่ว่าด้วยความจริงสูงสุดของศาสนานี้

ในทัศนะของศาสนาฮินดู "อัตตา" หรือ "อาตมัน" มีความหมายเดียวกับ "พรหมัน" ต่างแต่ลักษณะการใช้เท่านั้น กล่าวคือ ถ้าเรียกความจริงสูงสุดในแง่ที่เป็นภาวะถูกรับรู้ ใช้ "พรหมัน" ถ้าเรียกความจริงสูงสุดในแง่ผู้กระทำหรือผู้รู้ ใช้ "อาตมัน" คำว่า "อาตมัน" นี้แรกเริ่มมีความหมายว่าลมหายใจซึ่งทำให้มีชีวิตต่อไปได้ ต่อมาหมายถึงความรู้สึก (feeling) จิต (mind) วิญญาณ (soul) เจตภูต (spirit) และภาวะนามธรรมในด้านการ

รับรู้ต่าง ๆ ต่อมามีความเชื่อว่าอาตมัน หมายถึง สิ่งที่แฝงเร้นและเป็นตัวรู้อยู่ในสิ่งทั้งหลาย อาตมันเป็นตัวรู้และไม่มีวันจะถูกรู้ได้ กล่าวคือ มันเป็นรากฐานแห่งอาการตื่น อาการฝันและอาการหลับสนิท อย่างไรก็ดี แม้ว่าจะเป็นรากฐานก็อยู่เหนืออาการเหล่านั้น อาตมันเป็นอมตะ ดำรงอยู่ในฐานะเดียวตลอดกาล เป็นสากล มีลักษณะเป็นอันตรภาพ (immanent) อุตรภาพ (transcendent) ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง อยู่เหนือความสงสัยและปฏิเสธไม่ได้ เป็นความสงบเป็นเอก เป็นความสุขสันต์ เป็นปฐมเหตุแห่งความมีความเป็นแห่งสรรพสิ่ง ไม่อาจใช้คำพูดบรรยายลักษณะที่แท้จริงได้ จะรู้จักได้ก็ด้วยญาณทัศนะเท่านั้น (สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546: 56-57)

กล่าวโดยสรุปทั้งหมด แม้ว่าความหมายและลักษณะของอัตตาตามทัศนะทั่ว ๆ ไป จะส่อเค้าให้เห็นว่า อัตตามี 2 นัยหลัก ๆ ได้แก่ อัตตา คือ ตัวตนสูงสุดที่มีฤทธิ์อำนาจต่าง ๆ เป็นปฐมเหตุของสรรพสิ่งและมีอยู่อย่างนิรันดร์อย่างหนึ่ง และตัวตนที่เป็นแก่นสารภาวะที่เที่ยงแท้ ไม่แปรเปลี่ยน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่เกิดจากตัวตนสูงสุดนั้นอีกอย่างหนึ่ง แต่กระนั้น เมื่อกล่าวถึง “อัตตา” ดูเหมือนจะสื่อถึงความหมายในนัยแรกมากกว่า เพราะหากอัตตาในนัยแรกไม่มี ก็ไม่มีอัตตาในนัยที่สอง ความหมายและลักษณะของอัตตาโดยภาพรวมจึงอาจจะสรุปโดยมุ่งไปที่อัตตาในนัยแรกเป็นสำคัญ

ในที่นี้อาจจะสรุปความหมายและลักษณะของอัตตาดังกล่าวได้ว่า หมายถึง

- สิ่งที่เป็นอมตะ
- สิ่งที่มีแก่นสารภาวะ ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง
- สิ่งที่เป็นฐานรองรับสรรพสิ่ง หรือเป็นปฐมเหตุของสรรพสิ่ง มีอำนาจในตัว
- สิ่งที่เป็นสากล เป็นอันตรภาพ อุตรภาพ
- สิ่งที่เป็นความสุขอย่างแท้จริง
- สิ่งที่เกินขอบเขตของความคิดและปฏิเสธไม่ได้

โดยเฉพาะนัยที่ว่าเป็นสิ่งที่เกินขอบเขตความคิดนั้น นำมาสู่บทสรุปที่ว่า อัตตา โดยแท้จริงเป็นสิ่งที่อยู่เหนือการบรรยายทั้งปวง กล่าวคือ การ

จะเข้าใจอัตตาอย่างแท้จริงไม่สามารถทำได้ด้วยการคิด แต่ต้องเข้าใจด้วยญาณทัศนะซึ่งเป็นประสบการณ์พิเศษที่เป็นเรื่องเฉพาะตนเท่านั้น

2.3 ความหมายและลักษณะของอัตตาในพุทธศาสนาเถรวาท

จากที่กล่าวมาเกี่ยวกับความหมายและลักษณะโดยทั่วไปนั้น โดยภาพกว้าง ๆ จะเห็นได้ว่า คำว่า "อัตตา" มีการใช้ใน 2 กรณี คือ กรณีที่มีความหมายในทางอภิปรัชญาอย่างหนึ่ง และกรณีที่ใช้เป็นคำบัญญัติสำหรับเรียกขานแทนตนเองอย่างหนึ่ง ซึ่งในพุทธศาสนาก็มีการใช้ในกรณีทั้งสองนี้ แต่ที่ควรพิจารณาเป็นพิเศษก็คือว่า "อัตตา" ในพุทธศาสนายังมีการใช้ในแง่ที่หมายถึงกิเลสกลุ่มหนึ่ง คือ ทิฏฐิมานะด้วย ในที่นี้ จึงขอแบ่งประเด็นสำหรับศึกษาวิเคราะห์ความหมายและลักษณะของอัตตาในพุทธศาสนาเป็น 3 ประเด็น ดังนี้

2.3.1 อัตตาในแง่อภิปรัชญา

หมายถึง **ตัวตนที่มีอยู่อย่างแท้จริง**ตามความหมาย และลักษณะทั่วไปดังกล่าวแล้ว อัตตาในแง่นี้ บางครั้งทางพุทธศาสนาใช้คำว่า "สัตว์" บ้าง "บุคคล" บ้าง "ชีวะ" บ้าง สำหรับเรียกแทน แต่ก็มีนัยเดียวกัน ดังเช่น ใน**คัมภีร์กถาวัตถุ** ในส่วนของปุคคลกถาท่านใช้คำว่า "ปุคฺคล" แทนคำทั้งหมดที่เกี่ยวกับการถืออัตตา โดยที่คำว่า "ปุคฺคล"[1] นั้นท่านอธิบายว่าหมายถึง อัตตา สัตว์ ชีวะ (ตตฺถ ปุคฺคโลติ อตฺตา สตฺโต ชีโว แปลว่า ในพระบาลีนั้น คำว่า บุคคล ได้แก่ อัตตา สัตว์ ชีวะ) (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542: 8)

---

[1] เหตุที่ใน ปุคคลกถา ใช้คำว่า "ปุคฺคล" แทนคำทั้งหมดที่เกี่ยวกับการถืออัตตาหรือแทนอัตตา อาจจะเป็นเพราะว่า คัมภีร์กถาวัตถุซึ่งมีปุคคลกถาเป็นหัวข้อแรกนั้นเป็นคัมภีร์ที่เกิดในการสังคายนาครั้งที่ 3 ซึ่งมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน โดยที่ในส่วนของปุคคลกถานั้น ท่านสังคายนาไว้มุ่งหักล้างความเห็นของนิกายวัชชีบุตรหรือปุคคลวาท ที่มีความเห็นว่า ปุคคละ (อัตตา) มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ ซึ่งความคิดเห็นเช่นนี้ขัดแย้งกับหลักอนัตตาของเถรวาท เพื่อยืนยันหลักการของเถรวาทที่ไม่ยอมรับความมีอยู่ของอัตตาหรือบางสิ่งที่เที่ยงแท้ตามที่นิกายวัชชีบุตรบัญญัติขึ้น จึงมีการโต้แย้งไว้ โดยใช้คำว่า "ปุคฺคล" เป็นหลักแทนที่จะใช้คำว่า "อัตตา" เพราะเป็นคำที่ฝ่ายนิกายวัชชีบุตรใช้อยู่ในขณะนั้น

ลักษณะของอัตตาในแง่อภิปรัชญานี้ หากจะหาความชัดเจนหรือคำอธิบายที่มุ่งเน้นขยายความเป็นพิเศษโดยเจาะจงอาจจะไม่มีปรากฏเด่นชัดนักในคัมภีร์ดั้งเดิมของพุทธศาสนา แต่ในที่นี้อาจจะวิเคราะห์และประมวลลักษณะของอัตตาได้โดยการเทียบเคียงกับลักษณะของอนัตตา หรือที่เรียกว่าอนัตตลักษณะ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546: 70/21) ที่มีการอธิบายไว้อย่างชัดเจน โดยการพิจารณาในแง่มุมที่ตรงข้ามกัน และอาจจะสรุปแง่มุมที่ตรงข้ามกันกับลักษณะของอนัตตา (อนัตตลักษณะ) นั้นว่าเป็นลักษณะของอัตตา (อัตตลักษณะ) ดังนี้

1) อนัตตาเป็นสภาพว่างเปล่า (สุญฺญโต) เพราะฉะนั้น **อัตตา**ย่อมเป็นสภาพที่ไม่ว่างเปล่า (อสุญฺญโต) คือ มีตัวตนที่เป็นแก่นสาร (อัตตสาระ) เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขาที่แท้จริง ที่ทำหน้าที่ ทำกรรมและเสวยผลกรรม อยู่นอกเหนือจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่ใช่สิ่งสมมติ โดยสรุป **อัตตา**ในความหมายนี้ได้แก่ **แก่นสารภาวะที่จริงแท้** เที่ยงแท้

2) อนัตตาเป็นสภาพไร้เจ้าของ (อสฺสามิกโต) เพราะฉะนั้น **อัตตา**ย่อมเป็นสภาพมีเจ้าของ (สามิกโต) คือ มีตัวเองเป็นเจ้าของ ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง ไม่ขึ้นกับเหตุปัจจัยใด ๆ เป็นตัวตนอยู่ต่างหากจากสิ่งอื่น ๆ แต่เป็นเจ้าของ (ในความหมายว่าเป็นเหตุหรือผู้สร้าง) สิ่งอื่นทั้งหมด โดยสรุป **อัตตา**ในความหมายนี้ได้แก่ **สิ่งที่ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง** นั่นเอง

3) อนัตตาเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปในอำนาจ (อวสวตฺตนโต) เพราะฉะนั้น **อัตตา**ย่อมเป็นสภาพที่เป็นไปในอำนาจ (วสวตฺตนโต) กล่าวคือ เป็นตัวตนที่มีอำนาจในตัวเอง มีอำนาจบงการ บังคับหรือบันดาลสิ่งต่าง ๆ หรือเป็นใหญ่ในตัวและไม่เปลี่ยนแปลง โดยสรุป **อัตตา**ในความหมายนี้ได้แก่ **สิ่งที่อยู่ในอำนาจของตน**

4) อนัตตาเป็นสิ่งที่แย้งต่ออัตตา (อตฺตปฏิกฺเขปโต) เพราะฉะนั้น **อัตตา**ย่อมมีลักษณะตรงกันข้ามกับลักษณะของอนัตตาทุกประการ การอธิบายลักษณะของอัตตา 3 ข้อต้นโดยการเทียบเคียงนัยตรงกันข้ามกับอนัตตาจึงสามารถกระทำได้

โดยลักษณะที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าอัตตาในทัศนะพุทธศาสนา

มีลักษณะที่สอดคล้องกับแนวคิดของปรัชญาฮินดูหรือทัศนะอื่น ๆ ในฝ่ายเทวนิยมทั้งหลาย เพราะแสดงให้เห็นถึงความเป็นลักษณะเฉพาะของอัตตาซึ่งเป็นแก่นสารภาวะที่มีอยู่จริง ดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง ไม่ขึ้นต่อเหตุปัจจัยใด ๆ ทั้งยังเป็นสิ่งที่มีอำนาจหรืออยู่ในอำนาจของตนอีก

ทั้งนี้ หากอัตตามีลักษณะดังกล่าวมา ในพุทธศาสนาโดยเฉพาะในพระไตรปิฎกก็มีการกล่าวถึงอยู่ไม่น้อย แต่ก็เป็นการกล่าวถึงในเชิงปฏิเสธไม่ยอมรับความคิดเห็นว่ามีอัตตาเช่นนั้น ดังเช่น ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าตรัสถึงเรื่องความเป็นมาของการบัญญัติอัตตาในลักษณะที่เป็นตัวตนบุคคลสรุปความว่า...*ในขณะที่โลกกำลังพินาศ โดยมากเหล่าสัตว์ย่อมไปเกิดในชั้นอาภัสสรพรหม สัตว์เหล่านั้น สถิตอยู่ในภพนั้น สิ้นกาลยืดยาวช้านาน ต่อมาเมื่อถึงคราวที่โลกนี้กลับเจริญขึ้นอีก วิมานของพรหมก็ปรากฏว่าว่างเปล่า ในขณะนั้นสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งจุติจากชั้นอาภัสสรพรหม เพราะสิ้นอายุหรือเพราะสิ้นบุญ ย่อมเข้าถึงวิมานพรหมที่ว่างเปล่า สถิตอยู่ในภพนั้น แต่ผู้เดียวเป็นเวลานาน จึงเกิดความกระสันความดิ้นรนขึ้นว่า โอหนอ สัตว์เหล่าอื่นพึงมาเกิดในภพนี้บ้างเถิด ต่อมาสัตว์เหล่าอื่นก็จุติจาก ชั้นอาภัสสรพรหม เพราะสิ้นอายุหรือเพราะสิ้นบุญ ย่อมเข้าถึงวิมานพรหมด้วยเช่นกัน พาให้ผู้ที่เกิดก่อนมีความคิดเห็น (เข้าใจผิด) อย่างนี้ว่า* ***"เราเป็นพรหม เราเป็นมหาพรหมเป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้างเป็นผู้นิรมิต เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้บงการ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของหมู่สัตว์ผู้เป็นแล้ว และกำลังเป็น สัตว์เหล่านี้เรานิรมิต"*** แม้พวกสัตว์ที่เกิดภายหลัง ก็มีความคิดเห็นอย่างนี้ว่าผู้ที่เกิดก่อนเป็นเช่นนั้นด้วย ส่วนตนอยู่ในฐานะผู้ที่พระพรหมนิรมิต

จากนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงว่า...*ที่กล่าวมานี้เป็นไปได้ที่สัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งจุติจากชั้นนั้นแล้วมาเกิดเป็นมนุษย์แล้วก็ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เมื่อบวชแล้ว อาศัยความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลส อาศัยความเพียรที่ตั้งมั่น อาศัยความประกอบเนือง ๆ อาศัยความไม่ประมาท อาศัยมนสิการโดยชอบ แล้วบรรลุเจโตสมาธิอันเป็นเครื่องตั้งมั่นแห่งจิต ตามระลึกถึงขันธ์*

ที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนนั้นได้ แต่ก็ไม่สามารถระลึกไปไกลกว่าชาติที่เกิดในวิมานพรหมนั้น พาให้เข้าใจผิด สำคัญผิดดังกล่าวอีก จึงยกย่องพระพรหมเป็นมหาพรหม เป็นผู้เป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง เป็นผู้นิรมิต เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้บงการ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของหมู่สัตว์ผู้เป็นแล้วและกำลังเป็น พระพรหมผู้เจริญนั้นเป็นผู้เที่ยงยั่งยืน คงทน มีอันไม่แปรผันเป็นธรรมดา ดำรงอยู่เที่ยงเสมอไปเช่นนั้น จึงการบัญญัติอัตตาขึ้น (ที.สี 9/31/22-25)

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของ "พรหม" ที่ว่า *"เป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง เป็นผู้นิรมิต เป็นผู้ประเสริฐ เป็นผู้บงการ เป็นผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของหมู่สัตว์"* นั้นเป็นลักษณะที่สอดคล้องกับลักษณะของอัตตาโดยทั่วไป แต่พุทธศาสนามองว่าเป็นความเข้าใจผิด เพราะอัตตาหรือตัวตนเช่นนั้นไม่ได้มีอยู่จริง ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในประเด็นที่ว่าด้วยท่าทีของพุทธศาสนาต่ออัตตา

2.3.2 อัตตาในแง่สมมติบัญญัติ

หมายถึง "อัตตา" ที่บัญญัติขึ้นเพื่อใช้เรียกเบญจขันธ์ กล่าวคือ ร่างกายและจิตใจ ข้อนี้สอดคล้องกับความหมายตามรากศัพท์ข้างต้นที่ว่า "อัตตา" ได้แก่ อัตภาพ นั่นเอง ซึ่งในทางพุทธศาสนา อัตตาในความหมายนี้ มีใช้อยู่โดยทั่วไป เป็นคำสรรพนามที่ใช้เรียกแทนบุคคลเพื่อใช้ในการสื่อสารความเข้าใจระหว่างกัน ไม่ได้มีความหมายที่บ่งถึงนัยทางอภิปรัชญาดังเช่นประการแรก

อย่างไรก็ตามบางครั้งก็มีการนำอัตตาในลักษณะนี้มาเป็นข้อสังเกตว่าพุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา แต่ก็เป็นข้อสังเกตที่ฟังไม่ขึ้น ดังเช่น ที่มีบางท่านอ้างว่า พุทธพจน์ที่ตรัสว่า ภิกษุย่อมได้รับการเรียกว่าผู้รู้ตน (อตฺตญฺญู) เมื่อภิกษุรูปนั้นรู้จักตนเองว่า คุณสมบัติทางจิต เช่น ศรัทธาของตนได้รับการอบรมให้เจริญมาถึงระดับหนึ่งแล้ว เป็นหลักฐานแสดงว่ามีอัตตาที่แท้จริงที่รองรับคุณสมบัติมีศรัทธา เป็นต้น หรือที่มีการอ้างว่า พุทธพจน์ที่ตรัสแก่ภัททวัคคีย์ 30 คนว่า การที่พวกภัททวัคคีย์แสวงหาหญิงกับแสวงหาตนอย่างไหนประเสริฐกว่ากันมาเป็นหลักฐานยืนยันว่า ตนในที่นี้ได้แก่ "อัตตา"

ทั้ง 2 กรณีนี้และกรณีอื่น ๆ ในลักษณะนี้ มีผู้แสดงทัศนะโต้แย้งว่า คำอ้างเหล่านี้อ่อนด้วยเหตุผล เนื่องจากคำว่า "ตน" ในที่นี้ เป็นภาษาที่ใช้สื่อสารกันทั่วไปในฐานะเป็นสรรพนามอย่างหนึ่ง ซึ่งหมายถึง ตัวเอง (oneself) ของบุคคลที่กล่าวถึง ไม่ได้มีนัยทางอภิปรัชญาที่ชัดเจนพอจะอ้างเช่นนั้น การอ้างเช่นนั้นเป็นการเรียกร้องพระพุทธเจ้ามากเกินไป เพราะเท่ากับบังคับว่าถ้าพระพุทธเจ้าทรงปฏิเสธอัตตาก็ต้องไม่ใช้คำเหล่านี้เลย ซึ่งในความเป็นจริงเป็นไปไม่ได้ (วัชระ งามจิตรเจริญ, 2545: 151) ในพระไตรปิฎกเมื่อพระองค์ตรัสถึงอัตตา บางที่ก็มีการตรัสย้ำว่าเป็นเพียงสมมติบัญญัติเท่านั้น ดังที่ตรัสว่า *"(อัตตา) เหล่านี้แลเป็นชื่อตามโลก เป็นภาษาของโลก เป็นโวหารของโลก เป็นบัญญัติของโลก ที่ตถาคตกล่าวอยู่ มิได้ยึดถือ"* (ที.สี 9/312/248-249)

ด้วยเหตุนี้ หากจะมีการตั้งข้อสังเกตเอาอย่างที่กล่าวข้างต้น ย่อมจะมีข้อสังเกตมากมายที่ทำให้เป็นที่อ้างได้ว่าพุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา เพราะมีพระพุทธพจน์มากมายที่กล่าวถึงอัตตาในลักษณะที่เป็นสมมติบัญญัติที่ใช้เรียกเบญจขันธ์ เช่น ที่ปรากฏใน **ขุททกนิกาย ธรรมบท อัตตวรรค** ว่า

> *หากว่าบุคคลพึงรู้ว่า**ตน**เป็นที่รักไซร้ พึงรักษา**ตน**ไว้ให้เป็นอัตภาพอัน**ตน**รักษาดีแล้ว บัณฑิตพึงประคับประคอง**ตน**ไว้ตลอดยามทั้งสาม ยามใดยามหนึ่ง บุคคลพึงยัง**ตน**นั้นแลให้ตั้งอยู่ในคุณอันสมควรเสียก่อน พึงพร่ำสอนผู้อื่นภายหลัง...ได้ยินว่า**ตน**แลฝึกได้ยาก **ตน**แลเป็นที่พึ่งแห่ง**ตน** บุคคลอื่นไรเล่าพึงเป็นที่พึ่งได้ เพราะว่าบุคคลมี**ตน**ฝึกฝนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งที่หาได้ยาก...*
>
> *(ขุ.ธ.25/22/36)*

ในบรรดาพุทธพจน์ที่กล่าวถึงนี้ บางคำใช้เป็นประธานในประโยคจึงใช้คำว่า "อตฺตา" เช่น "**อตฺตา** หิ กิร ทุทฺทโม" (ได้ยินว่าตนแลฝึกได้ยาก) หรือ "**อตฺตา** หิ อตฺตโน นาโถ" (ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน) หากมีการนำเอาอัตตาหรือตนเช่นนี้ ไปอ้างเพื่อจะบอกว่าพุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา ก็ย่อม

ทำได้ และมีที่อ้างมากมายดังที่ยกมาเป็นตัวอย่างเป็นเพียงเศษเสี้ยวหนึ่งเท่านั้น แต่การอ้างเช่นนี้แสดงให้เห็นว่ายังมิได้พิจารณาถึงนัยทางภาษาที่ใช้กันให้รอบคอบ เพราะอัตตาที่ใช้ในที่นี้เป็นเพียงสรรพนามแทนเบญจขันธ์หรือบุคคลใดบุคคลหนึ่งในระดับสมมติบัญญัติเท่านั้น มิได้หมายถึงอัตตาในแง่อภิปรัชญาแต่อย่างใดเลย

2.3.3 อัตตาในแง่ที่เป็นกิเลส

หมายถึง **ความยึดถือตัวตน (อัตตทิฏฐิ) และความถือตัว (มานะ)** นอกจากที่กล่าวมา 2 ประเด็นข้างต้น คำว่า "อัตตา" ในพุทธศาสนานั้นยังมีปรากฏนัยอีกลักษณะหนึ่ง คือ เป็นตัวกิเลสที่จะต้องละ ซึ่งโดยทั่ว ๆ ไปแล้วไม่ได้ใช้ในความหมายนี้ และมีปรากฏบางที่บางแห่งหรือบางบริบทเท่านั้น (ในคัมภีร์มีปรากฏน้อยมาก) ในที่นี้จะแยกกล่าวแต่ละอย่างไป

1) **อัตตา** หมายถึง **ความยึดถือตัวตน** หรือ **อัตตทิฏฐิ** คำว่า "อัตตา" ในแง่นี้มักมาคู่กับคำว่า "นิรัตตา" (หรือ อัตตัง กับ นิรัตตัง) โดยที่ "อัตตา" หมายถึง การยึดถือตัวตนหรือการยึดถือว่ามีอัตตา ซึ่งเป็น สัสสตทิฏฐิ[2] ส่วนคำว่า "นิรัตตา" หมายถึง ความยึดถือว่าไม่มีอัตตา ซึ่งเป็น อุจเฉททิฏฐิ ดังที่ปรากฏใน **ขุททกนิกาย มหานิทเทส** ซึ่งเป็นการอธิบายถึงภาวะทางจิตของพระอรหันต์ที่ล่วงพ้นทิฏฐิทั้งสองเสียได้ ความว่า "***อตฺตํ*** *วาปิ* ***นิรตฺตํ*** *วา น ตสฺมึ อุปลพฺภติ*" (บางที่ใช้ อตฺตา วา นิรตฺตา วา...) แปลว่า *ความยึดถือว่ามีอัตตาก็ดี ความยึดถือว่าไม่มีอัตตาก็ดี หาไม่ได้ในพระอรหันต์นั้น* (ขุ.มหา.29/426/297) กล่าวคือ พระอรหันต์ไม่มีทั้งความยึดถือว่ามีอัตตาและ

---

[2] **สัสสตทิฏฐิ** หมายถึง ความเห็นว่าเที่ยง กล่าวคือ ความเห็นว่าอัตตาและโลกเป็นสิ่งเที่ยงแท้ยั่งยืน คงอยู่ตลอดไป เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ทั้งหลายตายไปแล้วร่างกายเท่านั้นทรุดโทรมไป ส่วนดวงชีพ เจตภูต วิญญาณหรือบางสิ่งบางอย่างยังไม่สูญ เป็นแก่นสารที่เที่ยงแท้และคงอยู่อย่างนั้นสืบไป หรือบางกลุ่มมองว่าจะมีการถือปฏิสนธิในกำเนิดอื่นสืบไป ไม่มีที่สิ้นสุด ซึ่งเป็นความเห็นที่ตรงกันข้ามกับ**อุจเฉททิฏฐิ** ที่มองว่าอัตตาและโลกไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้คงอยู่อย่างถาวร แต่มีธรรมชาติขาดสูญ เช่น เห็นว่าคนและสัตว์ตายไปแล้วก็เป็นอันจบกัน ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด สิ้นสุดสิ้นสูญทุกอย่าง

ความยึดถือว่าไม่มีอัตตา โดยที่มีคำอธิบายเพิ่มเติมให้ทราบว่า คำว่า "อตฺตํ" หรือ "อตฺตา" ซึ่งแปลว่า ความยึดถือว่ามีอัตตานั้น ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ ส่วนคำว่า "นิรตฺตํ" หรือ "นิรตฺตา" ซึ่งแปลว่า ความยึดถือว่าไม่มีอัตตานั้น ได้แก่ อุจเฉททิฏฐิ (ขุ.มหา.29/428/297) ภาวะทางจิตของพระอรหันต์จึงไม่มีทิฏฐิทั้งสองซึ่งเป็นทางสุดโต่ง

นอกจากที่กล่าวมานี้ ยังมีคำบางคำที่มีนัยลักษณะเดียวกัน เช่น คำว่า **"อตฺตญฺชโห"** (ขุ.มหา.29/119/102) ถ้าแปลตามศัพท์ว่า "ผู้ละอัตตา" ซึ่งอาจจะเป็นเหตุทำให้เข้าใจว่า มีอัตตาบางอย่างให้ละเอาได้ ทั้งที่โดยความเป็นจริงแล้วไม่มีอัตตา แต่ความหมายของคำว่า "อัตตา" ในที่นี้ คือ ความยึดถือว่ามีอัตตา หรือ อัตตทิฏฐิ ความหมายของคำว่า "อตฺตญฺชโห" นี้ ที่ถูกจึงหมายถึง "ผู้ละความยึดถือว่ามีอัตตา" หรือ คำว่า **"อตฺตํ ปหาย"** (ขุ.มหา. 29/163-164/129) ซึ่งแปลตามศัพท์ได้ว่า "ละแล้วซึ่งอัตตา" แต่อันที่จริงคำนี้มีการอธิบายความต่อว่าหมายถึง "อตฺตทิฏฐึ ปหาย" หมายถึง "ละความยึดถือว่ามีอัตตา (ละอัตตทิฏฐิ)" ตามนัยข้างต้นเหมือนกัน

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า "อัตตา" ยังสามารถใช้สื่อความหมายถึงความยึดถือตัวตน (อัตตทิฏฐิ) ซึ่งเป็นกิเลสอย่างหนึ่งได้ด้วย ไม่ใช่เป็นเพียงตัวตนบุคคล ที่มีอยู่จริงและอัตตาที่เป็นสมมติบัญญัติใช้เรียกเบญจขันธ์ตามที่กล่าวมาเท่านั้น การใช้ศัพท์แสดงความหมายในลักษณะเช่นนี้ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้แสดงทัศนะว่า เป็นการให้ความหมายแบบขยายตัวเกินศัพท์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546: 70/35) ซึ่งหากไม่ทำความเข้าใจให้ชัดเจนถ่องแท้ อาจนำมาซึ่งความเข้าใจที่ไขว้เขวได้ว่า พุทธศาสนายอมรับเรื่องอัตตา ซึ่งบางท่านหรือบางสำนักก็เข้าใจเช่นนั้นจริง ๆ

ข้อสังเกตอย่างหนึ่งซึ่งควรกล่าวถึงในที่นี้คือ เรื่องการใช้ภาษาในทุกภาษานั้น บางครั้งคำคำเดียวกัน แต่เมื่อบริบทต่างกันก็อาจจะมีความหมายต่างกันได้ เช่น ในภาษาไทยของเรา คำว่า "สาว" อาจจะตีความหมายได้ 2 อย่าง คือ หมายถึง หญิงสาวอย่างหนึ่ง และหมายถึงกิริยาอาการดึงสิ่งที่มีลักษณะเป็นเส้นเป็นสาย เช่น สาวไส้ สาวเชือก เป็นต้น คำที่มีความหมายอาจจะไม่ตรงศัพท์เสียทีเดียว แต่เมื่อดูบริบทแล้วสามารถทราบความหมาย

ได้เช่นนี้ โดยมากมักพบในบทประพันธ์ กาพย์ กลอนต่าง ๆ เพราะมีการกำหนดฉันทลักษณ์ไว้ ซึ่งผู้แต่งมุ่งเน้นความสละสลวยทางภาษาตามกฎเกณฑ์ของฉันทลักษณ์เป็นหลัก จึงอาจมีการใช้ภาษาที่ผิดแปลกจากปกติไป

ในกรณีภาษาบาลีก็เช่นกัน คำที่มีความหมายแบบขยายความเกินตัวหรือศัพท์ที่มีลักษณะลดรูปทั้งหลายนั้น โดยมากก็พบในกรณีที่เป็นฉันท์ ดังเช่น คำว่า “อตฺตํ วาปิ นิรตฺตํ วา” ที่แสดงไว้ในตอนต้น ก็ปรากฏในลักษณะที่เป็นฉันท์ เรียกว่า “ปัฐยาวัตร” ซึ่งกำหนดให้แต่ละท่อนของคาถานั้นมี 8 พยางค์ ถ้าหากใช้คำเต็มว่า “อตฺตทิฏฺฐิ วาปิ นิรตฺตทิฏฺฐิ วา” ก็จะทำให้ผิดคณะฉันท์ไป เพราะฉะนั้น การตีความคำสอนโดยหยิบยกบางบทบางคำมายืนยันให้สอดคล้องกับทิฏฐิตน โดยไม่คำนึงถึงความถูกต้องทั้งโดยอรรถะ (เนื้อหา) และพยัญชนะของภาษาแล้ว อาจจะทำให้เกิดความเข้าใจผิดได้

2) อัตตา หมายถึง **ความถือตัว** หรือ **มานะ** ข้อนี้แตกต่างจากข้อต้น กล่าวคือทิฏฐินั้นเป็นการถือว่ามีตัวตนหรือเป็นตัวตน เห็นว่าสิ่งนั้นสิ่งนี้เป็นตัวตน เห็นว่าตัวตนเป็นของถาวร เป็นต้น ส่วนการถือตัวในที่นี้ เป็นการสำคัญหมายตัวเองเทียบเคียงกับบุคคลอื่น ถือเอาไว้วัดหรือไว้แข่งขันกัน ถือสูงถือต่ำ ซึ่งเป็นลักษณะของมานะ แปลว่า ความถือตัว ความทะนงตน ความสำคัญตนว่าสูง ต่ำ เด่น ด้อย เท่าเทียม เทียบเขาเทียบเรา ตลอดจนความรู้สึกภูมิ ๆ พอง ๆ ถือตัวอยู่ภายใน มานะนี้ เป็นกิเลสอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับทิฏฐิ จึงเป็นสิ่งที่ต้องละหรือต้องกำจัดเสีย ซึ่งในปัจจุบันได้เริ่มมีความนิยมใช้กันในภาษาไทย เช่น คำกล่าวที่ว่า “คนนั้นมีอัตตามาก อัตตาเขาใหญ่ อย่าเอาอัตตามาว่ากัน อย่าให้อัตตาแรงนัก ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การใช้อัตตาในความหมายอย่างนี้เป็นเพียงความนิยมเท่านั้น แต่ไม่ถูกต้องตามความหมายที่แท้จริง คำที่ถูกต้องสำหรับกรณีนี้คือ “มานะ” ซึ่งเป็นกิเลสตัวการที่ทำให้ไม่ฟังกัน ไม่ลงกัน ไม่ยอมกัน ทำให้แข่งให้อวดกันตลอดจนข่มกัน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546: 70/35)

ตามหลักพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าทรงจำแนกมานะออกเป็น 3 อย่าง ได้แก่

1) มานะ คือ ความถือตัวว่าเสมอเขา
2) โอมานะ คือ ความถือตัวว่าเลวกว่าเขา
3) อติมาโน คือ ความถือตัวว่าดียิ่งกว่าเขา

(องฺ.ฉกฺก. 22/377/494)

นอกจากมานะ 3 ประการนี้แล้ว ยังมีการจำแนกประเภทของมานะตามลักษณะต่าง ๆ ออกไปอีกหลายอย่าง ดังเช่นที่ปรากฏใน *ขุททกนิกาย มหานิทเทส* ซึ่งมีการจำแนกมานะออกเป็นประเภทต่าง ๆ ที่มากที่สุดคือ 10 อย่าง (ขุ.มหา.29/829/518-519) แต่กระนั้น โดยเนื้อหาสาระของมานะก็คือความถือตัวนั่นเอง

ทั้งนี้ แม้มานะดูเหมือนจะไม่เกี่ยวกันกับอัตตา แต่ถ้าพิจารณาให้ลึกลงไป ก็จะพบว่า เพราะมีความรู้สึก มีความสำคัญมั่นหมาย มีความเข้าใจว่าเป็นตัวเป็นตน เป็นเรา เป็นของเรา อยู่ภายในจิตมิใช่หรือ จึงทำให้เกิดความถือตัวถือตนเปรียบเทียบกับผู้อื่น เพราะฉะนั้น มานะกับอัตตา (ในแง่ที่เป็นความเข้าใจขันธ์ 5 ว่าเป็นตัวตน) จึงมีความเชื่อมโยงกัน และอาจจะเป็นเพราะเหตุนี้เอง ในภาษาไทยของเราจึงเอาสิ่งที่อยู่เบื้องหลังของอาการที่มานะแสดงออกมาเรียกแทนมานะเสียว่า “อัตตา”

ความหมายของอัตตาในลักษณะนี้ แม้จะไม่หมิ่นเหม่ต่อการตีความคำสอนกรณีการยอมรับอัตตา แต่ก็เป็นความเข้าใจประกอบประการหนึ่ง ซึ่งย่อมมีผลต่อการศึกษาทำความเข้าใจคำสอนเกี่ยวกับเรื่องนี้ด้วย ความเข้าใจเกี่ยวกับศัพท์ที่นิยมใช้ในปัจจุบันจึงเป็นเรื่องควรใส่ใจดังที่มีผู้แสดงทัศนะไว้ว่า

> *...ภาษาของคนในอดีตเรื่อยมาถึงปัจจุบันย่อมมีการเปลี่ยนความหมายไปตามกาลและสภาพแวดล้อม แม้ความหมายจะไม่เปลี่ยนแต่ความรู้สึกต่อคำนั้นก็อาจเปลี่ยนคำบางคำในอดีตอาจมีการใช้แบบหนึ่งแต่พอมาใช้ในปัจจุบันคำ ๆ นั้น ก็เปลี่ยนการใช้ไปแบบหนึ่ง...ด้วยเหตุนี้ เวลาที่เราจะวิเคราะห์คำเช่น “อัตตา” เราจะต้องชัดเจนในความหมาย*

ที่เราใช้ร่วมกันในปัจจุบันเสียก่อน (เช่น อัตตาที่ชาวพุทธปัจจุบันใช้มีความหมายว่าอย่างไร และมีการใช้อยู่ในขอบเขตใดบ้าง)...

(สุมาลี มหณรงค์ชัย, 2546: 246)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สรุปได้ว่า ความสอดคล้องกันของแนวคิดเรื่องอัตตาในแง่ความหมายนั้น มีเพียงบางอย่างที่เป็นไปด้วยกันได้ทั้งในแง่ความหมายโดยรากศัพท์ ความหมายโดยทัศนะทั่วไปและความหมายตามทัศนะทางพุทธศาสนา บางอย่างที่เป็นไปด้วยกันได้ คือ ความหมายและลักษณะของอัตตาที่เป็นสิ่งบางสิ่งที่มีอยู่จริง ไม่ขึ้นกับปัจจัยใด ๆ ดำรงอยู่อย่างต่อเนื่องนั่นเอง ต่างแต่ว่าในทัศนะอื่นจากพุทธศาสนายอมรับความมีอยู่จริงของอัตตาเช่นนั้น ในขณะที่พุทธศาสนาปฏิเสธอัตตาเช่นนั้น ถือว่าเป็นตัวตนจอมปลอมที่ถูกคิดสร้างขึ้นยึดถือเอาไว้อย่างมั่นคงด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทานอย่างหนึ่ง (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546: 92) และพุทธศาสนายังมีทัศนะเรื่องอัตตาในฐานะที่เป็นทิฏฐิมานะซึ่งจะต้องละอีกด้วย

3. ท่าทีของพุทธศาสนาเถรวาทต่ออัตตา

เมื่อเป็นที่ทราบความหมายของอัตตาตามนัยทางพุทธศาสนาดังที่กล่าวมาว่ามี 3 ลักษณะกว้าง ๆ ได้แก่ อัตตาในทางอภิปรัชญา อัตตาที่เป็นสมมติบัญญัติ และอัตตาที่หมายถึงทิฏฐิมานะ เพื่อให้ทราบชัดถึงแนวคิดเรื่องอัตตากับพุทธศาสนามากยิ่งขึ้นจึงควรพิจารณาถึงท่าทีที่พุทธศาสนามีต่อแนวคิดเรื่องอัตตานั้น ๆ ด้วย ดังนี้

3.1 พุทธศาสนาปฏิเสธอัตตาในแง่อภิปรัชญา

ดังที่กล่าวแล้วในตอนต้นว่า นักปราชญ์ทางพุทธศาสนาหลายท่านต่างเห็นพ้องต้องกันว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ไม่ยอมรับเรื่องความมีอยู่ของอัตตาทางอภิปรัชญาทุกชนิด เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอนัตตา ท่าทีต่อ

อัตตาตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นท่าทีที่ปฏิเสธอัตตาในทางอภิปรัชญาทั้งสิ้น โดยเฉพาะพระพุทธเจ้าเอง พระองค์ได้ตรัสไว้อย่างชัดเจนว่า พระองค์ไม่บัญญัติสอนเรื่องอัตตา การสอนเรื่องอัตตาเป็นเรื่องของพวกสัสสตวาทและอุจเฉทวาท ดังพระพุทธพจน์ตอนหนึ่งว่า

> *ดูก่อนเสนิยะ ศาสดา 3 จำพวกนี้มีอยู่ ปรากฏอยู่ในโลก 3 จำพวกอะไรบ้าง (1) ศาสดาบางจำพวกในโลกนี้ บัญญัติอัตตาโดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในสัมปรายภพ (2) ศาสดาบางจำพวกในโลกนี้ บัญญัติอัตตา โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ ในปัจจุบัน แต่ไม่บัญญัติเช่นนั้นในสัมปรายภพ (3) ศาสดาบางจำพวกในโลกนี้ ไม่บัญญัติอัตตาโดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในสัมปรายภพ ใน 3 จำพวกนั้น ศาสดาที่บัญญัติอัตตา โดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในสัมปรายภพ นี้เรียกว่า **สัสสตวาท**ศาสดาที่บัญญัติอัตตาโดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ ในปัจจุบัน แต่ไม่บัญญัติเช่นนั้นในสัมปรายภพ นี้เรียกว่า **อุจเฉทวาท ศาสดาที่ไม่บัญญัติอัตตาโดยความเป็นของจริง โดยความเป็นของแท้ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในสัมปรายภพ นี้เรียกว่า สัมมาสัมพุทธะ***
>
> *(อภิ.ก. 37/188/82)*

พระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ เป็นท่าทีปฏิเสธที่เห็นได้ชัด และอาจไม่มีความจำเป็นต้องหาพระพุทธพจน์อื่นมาอ้างอีกก็ได้ เพราะเป็นเครื่องยืนยันที่ชัดเจนว่าพระองค์ไม่ยอมรับเรื่องอัตตา แต่หากจะนำหลักคำสอนอีกอย่างหนึ่งมาอ้างถึงด้วย ก็อาจจะยิ่งทำให้เกิดความแจ่มชัดยิ่งขึ้น เพราะเป็นเครื่องบ่งชี้ได้ว่า พุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอนัตตา คำสอนที่ว่านั้นก็คือ พระพุทธพจน์

ที่ว่า *"สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา แปลว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา"* (ม.มู. 12/393/423) ซึ่งปรากฏในหลักไตรลักษณ์ข้อสุดท้าย

คำว่า "สพฺเพ ธมฺมา" ในที่นี้หมายถึงธรรมทั้งปวง หรือ สิ่งทั้งปวง ทั้งสิ่งที่เป็นสังขตธรรม คือ สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง และอสังขตธรรม คือ สิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ นิพพาน ล้วนเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตาทั้งสิ้น เมื่อประมวลรวมสรรพสิ่งเช่นนี้แล้วก็ย่อมไม่มีสิ่งอื่นใดนอกจากนี้ที่เป็นอัตตาอีกแล้ว

แต่อย่างไรก็ตาม หลักการที่ว่า "ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา" นี้ อาจจะยังเป็นที่ข้องใจในกลุ่มผู้พยายามหาเหตุผลว่าพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธอัตตา โดยการยกคำอธิบายของพระอรรถกถาจารย์มาอ้างว่า คำว่า "ธรรมทั้งปวง" นั้นได้แก่ ขันธ์ 5 เท่านั้น (พุทธธรรมประทีป, ม.ป.ป.: 88) กล่าวคือ หมายถึง เฉพาะสังขารธรรมหรือสังขตธรรม มิได้หมายรวมถึงอสังขตธรรม คือ นิพพานและมีการพยายามแสดงเหตุผลให้เห็นว่านิพพานนั้นเป็นอัตตา โดยยืนยันอย่างหนักแน่นเช่นนั้น

มีข้อสังเกตอย่างหนึ่งว่า การที่พระอรรถกถาจารย์ท่านอธิบายความเช่นนั้น เป็นไปได้หรือไม่ว่า ท่านมุ่งอธิบายเพื่อเป็นประโยชน์ในเชิงปฏิบัติ ซึ่งมุ่งให้พิจารณาขันธ์ 5 ว่าเป็นไปตามหลักไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา มิได้มุ่งกล่าวถึงในแง่ความหมายของคำโดยกว้างขวาง (ซึ่งคำว่า "ธรรมทั้งปวง" น่าจะหมายรวมถึงธรรมทุกประเภท) เพราะในคัมภีร์อรรถกถา (พระไตรปิฎกและอรรถกถา เล่มที่ 43) ก็ระบุไว้ว่า *"พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความที่ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ตามประกอบแล้ว ในอันกำหนดสังขารโดยความเป็นอนัตตา ในกาลก่อนอย่างสิ้นเชิงแล้ว ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ขันธ์ แม้ทั้งปวงเป็นอนัตตาแท้ เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปในอำนาจ" ดังนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า*

> ***เมื่อใด บัณฑิตย่อมเห็นด้วยปัญญาว่า 'ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา,' เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์, ความหน่ายในทุกข์นั่นเป็นทางแห่งความหมดจด"***
>
> *(มหามกุฏราชวิทยาลัย (เล่มที่ 43), 2543: 105)*

ในขณะที่ ในหลายที่หลายแห่งเมื่อมีการอธิบายคำว่า "ธรรม" หรือ "ธรรมทั้งปวง" โดยกว้างขวาง ท่านจะอธิบายไว้อย่างชัดเจนว่า "ธรรม" หรือ "ธรรมทั้งปวง" นั้นหมายถึง สังขตธรรมและอสังขตธรรม ดังเช่นที่ปรากฏใน**คัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย มหานิทเทส** ว่า "คำว่า สพฺเพ ธมฺมา (ธรรมทั้งปวง) หมายรวมถึงพระนิพพานด้วย" (มหามกุฏราชวิทยาลัย (เล่มที่ 65), 2543: 534) หรือ อีกที่หนึ่งว่า "บทว่า สพฺเพ ธมฺมา (ธรรมทั้งปวง) ได้แก่ความควบคุมสังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งหมด (หมายถึง กล่าวรวมทั้งสังขตธรรม และอสังขตธรรม)" (มหามกุฏราชวิทยาลัย (เล่มที่ 65), 2543: 789)

จากหลักฐานที่อ้างมา น่าจะพอเพียงที่จะกล่าวได้ว่า อันที่จริงแล้วพระพุทธพจน์ที่ว่า "ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา" นั้น น่าจะหมายถึงธรรมทุกอย่างไม่เว้นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยที่สุดแม้นิพพานก็เป็นอนัตตา

อนึ่ง อาจจะมีคำถามตามมาว่า เมื่อสรรพสิ่งเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนแล้ว คำสอนเรื่องอื่น ๆ ในทางพุทธศาสนาจะเป็นไปได้อย่างไร โดยเฉพาะคำสอนเรื่องกรรม เมื่อไม่มีอัตตาเป็นผู้ทำกรรม เป็นผู้รับกรรมแล้วอะไรหรือใครจะเป็นผู้รับกรรม ทำกรรม ในข้อนี้มีการยืนยันทัศนะว่า *"ความเห็นอย่างนี้ว่าผู้ทำกรรมก็ไม่มี ผู้เสวยวิบากก็ไม่มี ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไปดังนี้ นี้ชื่อว่าสัมมาทัสสนะ"* (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2536: 471) หรือที่ว่า *"เป็นความจริงว่าในความเป็นไปแห่งสังสารวัฏนี้ เทวดาหรือพรหมผู้สร้างสังสารวัฏนี้หามีไม่ ธรรมล้วน ๆ ย่อมเป็นไป เพราะมีสัมภาระ(ประชุม) แห่งเหตุเป็นปัจจัย ฉะนี้แล"* (มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2536: 473)

จากทัศนะนี้แสดงให้เห็นว่า เรื่องกรรมนั้นเป็นเรื่องของกระแสธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นเรื่องของอัตตา เพราะไม่มีอัตตาใดเลยที่เป็นสิ่งมีจริง ทุกอย่างล้วนเป็นกระบวนธรรมที่อิงอาศัยกันทั้งสิ้น การทำกรรมและรับผลของกรรมก็เป็นเรื่องของกระแสธรรม ซึ่งอาจจะมีการกล่าวเรียกว่า ผู้นั้นทำกรรม ผู้นี้ทำกรรม ผู้นั้นได้รับกรรม ผู้นี้ได้รับกรรมได้ แต่ก็เป็นเพียงสมมติบัญญัติ คือ เรียกกล่าวเพื่อใช้สื่อสารกันเท่านั้น ตัวตนแท้จริงไม่มีอะไรเลย

นอกจากนี้ แล้วยังมีพระพุทธพจน์ที่ทรงยืนยันปฏิเสธเรื่องอัตตาอย่างชัดแจ้งว่า

กรรมและวิบากพร้อมทั้งเหตุที่เป็นไปนั้น ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด แม้ในอนาคตกาล เมื่อสังสารวัฏยังมีอยู่ ก็ย่อมไม่ปรากฏความหยุดเป็นไป พวกเดียรถีย์ทั้งหลาย เพราะไม่รู้ความข้อนี้ จึงเป็นผู้หาอำนาจในตนเองมิได้ ยึดถือสัตตสัญญาแล้วก็เป็นผู้เล็งเห็นว่ายั่งยืนหรือขาดสูญ ย่อมยึดถือทิฏฐิ 62 ขัดแย้งกันและกันอยู่

(มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, 2536: 473)

ทิฏฐิ 62 ที่ว่านั้น เป็นเรื่องของมิจฉาทิฏฐิซึ่งพุทธศาสนาไม่ยอมรับ เพราะล้วนแล้วแต่ยังไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ ยังติดกับดักบางอย่างอยู่ ซึ่งความชัดเจนเกี่ยวกับทิฏฐิ 62 นี้ อาจจะศึกษาเพิ่มเติมได้ในพรหมชาลสูตร

จากที่กล่าวมาทั้งหมด แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนามีท่าทีปฏิเสธเรื่องอัตตาในทางอภิปรัชญาอย่างชัดเจน เพราะพุทธศาสนามองว่าอัตตาในทางอภิปรัชญา ไม่มีอยู่จริง การบัญญัติหรือสั่งสอนเรื่องอัตตาว่ามีอยู่จริงเป็นเรื่องเข้าใจผิดหรือเป็นมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งพระพุทธเจ้าไม่ทรงบัญญัติหรือสั่งสอนเช่นนั้น ที่สำคัญการบัญญัติหรือสั่งสอนเช่นนั้นอาจนำไปสู่ความยึดถืออัตตาอันเป็นทางแห่งความทุกข์ ผู้ยึดถืออัตตาย่อมไม่สามารถบรรลุธรรมสูงสุดหรือหลุดพ้นจากทุกข์ได้ ความเชื่อเรื่องอัตตาจึงถือเป็นมิจฉาทิฏฐิและความยึดถืออัตตาก็เป็นมิจฉาปฏิปทา (คือเป็นหนทางที่ไม่ถูกต้อง)

3.2 พุทธศาสนายอมรับอัตตาในแง่สมมติบัญญัติ

อันที่จริงท่าทีข้อนี้ ไม่จำเป็นต้องอธิบายให้กว้างขวางออกไป เพราะเป็นที่ชัดเจนอยู่แล้วตามนัยที่กล่าวไว้ในประเด็นเกี่ยวกับความหมายและลักษณะของอัตตาข้างต้น แต่ก็อาจจะย้ำหรือกล่าวซ้ำเพียงน้อยนิดว่า “อัตตา” ในพุทธศาสนานั้น นอกจากเป็นคำที่มีความหมายในทางอภิปรัชญาแล้ว ยังมีความหมายและลักษณะที่บ่งถึงสมมติบัญญัติที่ใช้ในการเรียกขานหรือสื่อสารในลักษณะเป็นสรรพนามของบุคคลหรือกล่าวโดยกว้าง คือ ของเบญจขันธ์ อันได้แก่ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย เช่นที่กล่าวว่า ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน คำว่า “ตน”

ในนัยนี้ เป็นคำสมมติเรียกบุคคลใดบุคคลหนึ่งซึ่งไม่จำเพาะเจาะจงเท่านั้น อัตตาหรือตนในนัยนี้ พุทธศาสนายอมรับ แต่การยอมรับนั้นหมายถึง การนำมาใช้ในการสื่อสารเท่านั้นเอง

3.3 พุทธศาสนามุ่งให้ละอัตตาในแง่ทิฏฐิและมานะ

ท่าทีข้อนี้ก็เช่นกันมีความชัดเจนอยู่ตั้งแต่ต้น เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่มีจุดยืนเด่นชัดในเรื่องการมีเป้าหมายสูงสุดคือความดับทุกข์หรือนิพพาน การจะบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดที่ว่านั้นได้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องละกิเลสซึ่งเป็นเหตุแห่งความทุกข์เสีย ด้วยการปฏิบัติตามหลักการที่ถูกต้องหรือดำเนินตามแนวทางที่เป็นไปเพื่อการละกิเลส

ทิฏฐิ ซึ่งในที่นี้มุ่งหมายถึง สัสสตทิฏฐิ หรือ ความยึดถือตัวตนก็ดี มานะซึ่งในที่นี้มุ่งหมายถึงความถือตัวถือตนก็ดี ล้วนเป็นกิเลสกลุ่มหนึ่งในทางพุทธศาสนา ย่อมเป็นสิ่งที่พุทธศาสนามุ่งให้ละแน่นอน ดังเช่นพระพุทธพจน์ตอนหนึ่งที่เกี่ยวกับการละมานะว่า

> *ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้มานะ ไม่ยังจิตให้คลายกำหนัดในมานะนั้น ยังละมานะนั้นไม่ได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนภิกษุรู้ยิ่ง กำหนดรู้มานะ ยังจิตให้คลายกำหนัดในมานะนั้น* ***ละมานะนั้นได้เด็ดขาด*** *เป็นผู้ควรเพื่อความสิ้นทุกข์*
>
> *(ขุ.อิติ.25/186/232)*

จากที่กล่าวมาโดยสังเขปเพียงเท่านี้ จึงเป็นอันชัดเจนว่าพุทธศาสนามีท่าทีต่อทิฏฐิและมานะอย่างไร จึงไม่จำเป็นต้องขยายความให้มากไปอีก

4. บทสรุป

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับอัตตาและท่าทีต่ออัตตาในพุทธศาสนา เป็นอันสรุปได้ว่า อัตตาสามารถแบ่งได้ 3 ลักษณะ ได้แก่

1) อัตตาในแง่อภิปรัชญา
2) อัตตาในแง่สมมติบัญญัติ
3) อัตตาในแง่ที่เป็นกิเลสคือ ทิฏฐิและมานะ

ในพุทธศาสนานั้นคำนิยามและลักษณะของอัตตาในแง่อภิปรัชญามีลักษณะที่สอดคล้องกันกับทัศนะอื่น ๆ ซึ่งมีแนวทางคำสอนเกี่ยวกับความมีอยู่จริงของอัตตา ต่างแต่ว่าพุทธศาสนามีท่าทีปฏิเสธอย่างชัดเจนเกี่ยวกับความมีอยู่จริงของอัตตาในแง่นี้ ส่วนอัตตาในแง่สมมติบัญญัติก็มีอยู่ทั่วไปเพราะเป็นเพียงคำที่ใช้สื่อสารแทนความหมายซึ่งหมายถึงตัวบุคคล แต่ที่อาจจะแตกต่างกับทัศนะอื่น ๆ บ้างก็ตรงที่อัตตาในพุทธศาสนานั้นนอกจากมีลักษณะ 2 อย่างข้างต้นแล้ว ก็ยังมีนัยเพิ่มเติมอีกประการหนึ่ง คือ อัตตา (ในบางบริบท) ยังหมายถึงกิเลสกลุ่มหนึ่ง คือ ทิฏฐิและมานะด้วย และหากในทัศนะอื่นไม่มีแนวคิดเรื่องอัตตาในฐานะที่เป็นกิเลสหรือมานะทิฏฐิที่ว่า ก็อาจจะเป็นไปได้ว่า เนื่องจากอัตตาในทัศนะอื่นนั้นเป็นสิ่งสัมบูรณ์สูงสุด และเป็นสุขที่แท้จริง จึงไม่อาจยอมรับว่าอัตตาเป็นกิเลส ซึ่งเป็นเหตุแห่งทุกข์ได้

ในประเด็นนี้ อาจจะเป็นจุดเด่นของพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นว่าอัตตาในพุทธศาสนานั้น มีทั้งแง่มุมที่เป็นปรวิสัยและอัตวิสัยซึ่งพุทธศาสนาไม่ยอมรับทั้งสอง กล่าวคือ ในแง่ที่เป็นสิ่งมีจริงสูงสุดก็ไม่ยอมรับ เพราะถือว่าเป็นเรื่องมายา เป็นของเท็จ เป็นของปลอม สรรพสิ่งเป็นอนัตตา ในแง่ที่เป็นกิเลส เป็นตัวเหตุให้เกิดทุกข์แม้จะมีแนวคิดยอมรับว่ามีอยู่ แต่ก็มีอยู่ด้วยเหตุปัจจัย ไม่ใช่เป็นแก่นสารภาวะที่ยั่งยืนหรือดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเองแต่อย่างใด ทั้งยังเป็นสิ่งที่ที่ต้องละ คือ ไม่ยอมรับให้มีอยู่ต่อไปอย่างต่อเนื่องเพราะนั่นเท่ากับเป็นการก่อทุกข์อย่างไม่รู้จบ ซึ่งไม่ใช่เป้าหมายของพุทธศาสนา

โดยสรุปทั้งหมดจึงกล่าวได้ว่า พุทธศาสนายังคงเป็นศาสนาที่โดดเด่นในแง่ที่มีคำสอนเรื่องอนัตตา แม้จะมีการพยายามตีความว่าพุทธศาสนาเชื่อเรื่องอัตตา ยอมรับเรื่องอัตตา (ทางอภิปรัชญา) ไม่ว่าด้วยเจตนาใด ๆ แต่

ทั้งหมดก็ย่อมไม่มีเหตุผลเพียงพอที่จะยืนยันว่าเป็นเช่นนั้นได้ เพราะเป็นสิ่งประจักษ์ชัดอยู่ว่า แนวคิดเรื่องอัตตานั้น ทำให้เกิดความยึดถือ (อุปาทาน) ซึ่งยังไม่พ้นวังวนแห่งความทุกข์ เมื่อเป็นเช่นนั้นย่อมขัดกับเป้าหมายที่แท้จริงของพุทธศาสนาที่มุ่งสู่ความดับทุกข์ จึงเป็นไปไม่ได้ที่พุทธศาสนาจะเป็นศาสนาที่ยอมรับอัตตาในทางอภิปรัชญาดังกล่าวมา

บรรณานุกรม

เจมี่ บัคกิ้งแฮม. (2004). **พลังแห่งชีวิต.** ม.ป.ท., ม.ป.ส.

พระมหาปราโมทย์ ปโมทิโต. (2541). **พจนานุกรมธาตุ.** กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอกพิมพ์ไท จำกัด.

พระมหาสมปอง มุทิโต. (2547). **คัมภีร์อภิธานวรรณนา.** กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พริ้นท์ติ้ง จำกัด.

พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต). (2542). **นิพพาน–อนัตตา.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.

_____ (2546). **พุทธธรรม.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุสลจิตฺโต). (2543). **พระพุทธเจ้าในสายตานักปราชญ์โลก.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (2541). **สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.

พุทธธรรมประทีป. (ม.ป.ป.). **หลักการพิจารณาพระนิพพานธาตุตามแนวพระพุทธดำรัสและอรรถกถา.** ม.ป.ท., ม.ป.ส.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2538). **สฺยามรฏฺฐสฺส เตปิฏกํ.** เล่มที่ 9, 12, 25, 29. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____ (2543). **มงฺคลตฺถทีปนี (ปฐโม ภาโค).** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2543). **พระไตรปิฎกและอรรถกถา.** (เล่มที่ 43 และ 65) กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ. (2536). **อภิธัมมาวตาร.** กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2540). **พจนานุกรมศัพท์ปรัชญา อังกฤษ–ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน.** กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.

วัชระ งามจิตรเจริญ. (2545). **พุทธศาสนาเถรวาท.** สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา ภาควิชาปรัชญา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. (อัดสำเนา)

สุมาลี มหณรงค์ชัย. (2546). **ฮินดู–พุทธ จุดยืนที่แตกต่าง.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุขภาพใจ.